

فهرست نشانه‌های اختصاری

سوزنی ← دیوان حکیم سوزنی سمرقندی	آندراج ← فرهنگ آندراج
سید حسن غزنوی ← دیوان سید حسن غزنوی	ابوالفرج رونی ← دیوان ابوالفرج رونی
سیف فرغانی ← دیوان سیف فرغانی	ازرقی ← دیوان ازرقی هروی
شاه‌نعمت‌الله ولی ← دیوان شاه‌نعمت‌الله ولی	اقبال‌نامه ← کلیات نظامی گنجوی
شرفنامه ← کلیات نظامی گنجوی	امیر خسرو ← دیوان امیر خسرو دهلوی
شیخ بهائی ← کلیات اشعار و آثار فارسی	انوری ← دیوان انوری
شیخ بهائی	اوحدی ← دیوان اوحدی مراغی
شیرین و فرهاد ← مثنوی شیرین و فرهاد	برهان ← برهان قاطع
صائب ← دیوان صائب تبریزی	بستان ← بستان‌الاطباء و روضة‌الالباء
ظهیر فاریابی ← دیوان ظهیر فاریابی	بیدل ← دیوان مولانا بیدل دهلوی
عبدالرزاق اصفهانی ← دیوان عبدالرزاق اصفهانی	تحفه ← تحفه حکیم مؤمن
اصفهانی	تحفة‌المومنین ← تحفة‌المؤمنین
عثمان مختاری ← دیوان عثمان مختاری	جامی ← دیوان جامی
عراقی ← مجموعه آثار فخرالدین عراقی	حافظ ← دیوان حافظ
عسجدی ← دیوان حکیم عسجدی مروزی	حدیقه ← حدیقة الحقیقة
عطار ← دیوان عطار	حزین ← دیوان حزین لاهیجی
عنصری ← دیوان عنصری بلخی	خاقانی ← دیوان خاقانی
غالب دهلوی ← دیوان غالب دهلوی	خسرو و شیرین ← کلیات نظامی گنجوی
فتّاحی ← دیوان غزلیات و رباعیات فتّاحی	خواجوی کرمانی ← دیوان خواجوی کرمانی
نیشابوری	دقیقی ← دیوان دقیقی
فرّخی ← دیوان فرّخی سیستانی	رودکی ← دیوان رودکی سمرقندی
فرید اصفهانی ← دیوان فرید اصفهانی	سعدی ← کلیات سعدی
فضولی ← دیوان فضولی	سلمان ساوجی ← دیوان سلمان ساوجی
فلکی ← دیوان فلکی شروانی	سنایی ← دیوان سنایی

فیض کاشانی ← کلیات اشعار مولانا فیض
کاشانی
قآنی ← دیوان قآنی
قطران ← دیوان حکیم قطران تبریزی
قوامی ← دیوان قوامی رازی
کلیم ← دیوان کلیم کاشانی
کمال الدین اسماعیل ← دیوان خلاق المعانی
کمال خجندی ← دیوان کمال خجندی
لیلی و مجنون ← کلیات نظامی گنجوی
مثنوی (همائی) ← مثنوی معنوی با حواشی
جلال الدین همایی
مثنوی ← مثنوی معنوی تصحیح نیکلسون
مجیر بیلقانی ← دیوان مجیر بیلقانی
محتشم ← دیوان مولانا محتشم کاشانی
مخزن ← مخزن الادویة

مخزن الاسرار ← کلیات نظامی گنجوی
مسعود سعد ← دیوان مسعود سعد
معزی ← دیوان معزی
مفتاح ← مفتاح الطب و منهاج الطلاب
مفردات من کتاب القانون ← الادویة المفردة
فی کتاب القانون
منوچهری ← دیوان منوچهری دامغانی
ناصر خسرو ← دیوان ناصر خسرو
نظیری ← دیوان نظیری نیشابوری
وحشی بافقی ← دیوان وحشی بافقی
هاتف ← دیوان هاتف اصفهانی
هدایة ← هدایة المتعلمین فی الطب
هفت اورنگ ← مثنوی هفت اورنگ
هفت پیکر ← کلیات نظامی گنجوی
هلالی جغتایی ← دیوان هلالی جغتایی

پیشگفتار

از آنجا که شاعران بزرگ فارسی در حوزه‌های علمیّه اسلامی تربیت شده بودند، علاوه بر فنون ادبی و عربی و قواعد زبانی و بلاغی، از علوم دیگری همچون فلسفه، کلام، عرفان، طب، نجوم، گیاه‌شناسی و جانورشناسی آگاهی و اطلاع داشتند و اصطلاحات علوم یادشده در اشعار و آثار آنان دیده می‌شود. منوچهری دامغانی در یکی از قصاید خود می‌گوید:

من بدانم علم دین و علم طبّ و علم نحو

تو ندانی دال و ذال و راء و زاء و سین و شین

پزشکی اسلامی که ریشه‌های آن از یونان و هند و ایران اخذ شده و در ابعاد اخلاقی آن از قرآن و روایات استفاده گردیده، به صورتهای گوناگون در فرهنگ اسلامی وارد شده و در دسترس طلاب و دانش‌پژوهان قرار گرفته است. این میراث توانگر و توانمند، گاه به صورت دائرةالمعارفهای طبّی جلوه‌گری کرده است، همچون فردوس الحکمه علی بن ربّین طبری و المعالجات البقراتیة ابوالحسن احمد بن محمّد طبری و کامل الصناعه الطبیّیه علی بن عبّاس مجوسی اهوازی و حاوی و منصورى محمّد بن زکریای رازی و قانون ابن سینا به زبان عربی و هدایة المتعلّمین ربیع بن احمد اخوینی بخاری و یادگار و الأغراض الطبیّیه و ذخیره خوارزمشاهی از سید اسماعیل جرجانی به زبان فارسی، و گاهی به صورت تکنامه که به آن «رساله مفرده» می‌گفتند، همچون کتاب مالیحولیا از اسحق بن عمران و التّبصّ و التّفسّرة از ابن رضوان و الاغذیة از اسحق بن سلیمان و دیابیطس از عبداللطیف بغدادی. گذشته از این، مجموعه‌های داروشناسی نیز در اختیار مسلمانان قرار داشته است، از ترجمه عربی حشائش دیوسقوریدس و الصّیدنة ابوریحان بیرونی و الأنبیه عن حقائق الادویه ابو منصور هروی گرفته تا کتابهای بزرگی همچون جامع مفردات الادویه و الاغذیة ابن بیطار و مفردات الادویه غافقی و جامع اسماء النّبات شریف ادریسی و شرح أسماء العقّار ابن میمون و در ادویه مرگبه قراباذین کندی و قراباذین رازی و قراباذین قلانسی.

این سرمایه غنی و جامع که در اختیار مسلمانان بود مورد بهره‌برداری اهل علم قرار می‌گرفت، به ویژه که هر کسی با هر سابقه علمی و تحصیلی، خود را به این آثار نیازمند می‌دانست، آثاری که موجب ابقاء تندرستی و ازاله بیماری هر انسانی می‌شود، از این روی کمتر شاعری را می‌یابیم که اشاره به نام برخی از بیماریها، داروها یا اصطلاحات مربوط به طب و داروشناسی نداشته باشد.

راقم این سطور از زمانی که علاقه‌مند به تاریخ طب اسلامی شد و متون مهمی همچون *تاریخ الاطباء و الفلاسفه* اسحق بن حنین و *رساله حنین* در فهرست کتابهای ترجمه شده از جالینوس و *رساله بیرونی* درباره آثار رازی و *التصريف زهراوی* را به فارسی ترجمه کرد و آثار ارزنده پزشکی را همچون *مفتاح الطب* ابن هندو و *الشکوک علی جالینوس* رازی و *بستان الاطباء* ابن مطران و *یادگار سید اسماعیل جرجانی* را به اهل علم عرضه کرد، همواره در صدد بود که اصطلاحات پزشکی و داروشناسی را گرد آورد و موارد کاربرد آن اصطلاحات را در متون مهم نظم و نثر فارسی استخراج کند.

مجموعه حاضر که تحقق گوشه‌ای از آرزوی دیرینه او بوده از دیوانهای فارسی و برخی از متون نثر بیرون آمده و واژه‌های مربوط به طب و داروشناسی که در شعر شاعران و نثر برخی از نویسندگان دیده شده، تعریف یا توصیف شده است.

باید متذکر شد که برخی از واژه‌ها به صورت شرح الاسم از منابع لغت توضیح و گزارش و حدّ یا رسم برخی هم، از منابع اصیل پزشکی و داروشناسی تعریف شده است. واژگان بررسی شده در این کتاب، در این حوزه‌هاست: علم طب و طبیب، ارکان، عناصر، اخلاط، مزاج و قوت (چنان که کتب طب با این موضوع آغاز می‌شود)، اندامها و بعضی حرکات و حالات آنها، تندرستی و بیماری و سبب و عرض آن، نام مبتلایان به بیماریها، راههای شناخت بیماری، ابزارهای شناخت و درمان بیماری، مراحل تولد و رشد، داروها (گیاهی و معدنی و حیوانی) و غذاها، ظروف و مکان نگهداری دارو، امور مرتبط با بیمار و بیماری (مزد دوا، بیمارپرسی، داروخانه، بیمارستان) و باورهای عامیانه درباره بیماریها و درمان آنها که این واژگان گاهی به صورت مفرد و گاهی به صورت مرکب می‌آید.

در این کوشش ادعایی نیست که همه دیوانها و متون نثر فارسی دیده شده یا آنکه همه اصطلاحات طبّی از یک شاعر یا نویسنده استخراج گشته بلکه نظر آن بوده است که اصطلاحات مهم علوم پزشکی در نظم و نثر فارسی نشان داده و تفسیری ساده هم بر پایه

منابع شناخته شده برای آنها ذکر شود، تا هم به دانشجویان زبان و ادب فارسی کمک به فهم اشعاری کند که در بردارنده این اصطلاحات اند و هم دانشجویان پزشکی را از سرمایه غنی و ارزشمند طبّی در فرهنگ اسلامی - ایرانی آگاه کند.

بسیاری از منابع در متن با نام اختصاری ذکر شده است که نام کامل آن در صفحه پس از پیشگفتار دیده می شود. این نکته را یادآور می شود که درست در میانه تدوین این کتاب نویسنده در دهم شهریور ۱۳۸۶ دچار سکت قلبی شد و نه تنها تألیف آن به تعویق افتاد بلکه موجب سستی و رخوت در کار شد، از این رو، اگر خوانندگان ارجمند به سهو و اشتباهی برخورد می کنند او را معذور دارند. وَالْعُذْرُ عِنْدَ كِرَامِ النَّاسِ مَقْبُولٌ.

باید یادآور شد که در تدوین این اثر از منابع تاریخ پزشکی موجود در مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک گیل و نیز از امکانات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی استفاده فراوان شده است. از این دو نهاد و نیز از نهاد سمت به ویژه از مدیر مدبّر آن، استاد ارجمند دکتر احمد احمدی که مشوّق من در پدید آوردن این اثر بوده اند سپاسگزار است.

مهدی محقق

رئیس هیئت مدیره انجمن آثار و مفاخر فرهنگی

عضو پیوسته فرهنگستان زبان و ادب فارسی